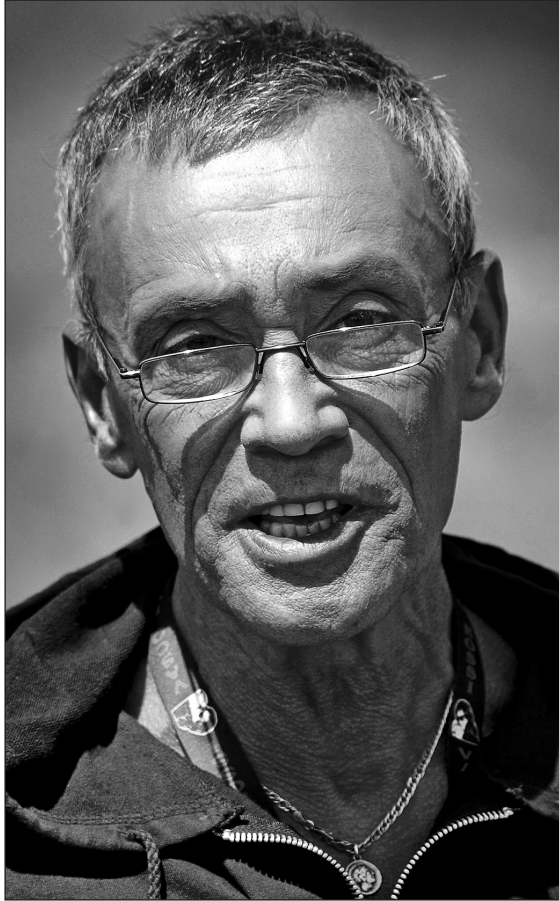

**Stat rosa pristina nomine
nomina nuda tenemus**

Андрій Олегович Добролюбський
(1949–2023)

Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Кафедра історії України

АО:
Nomina nuda tenemus

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Одеса
2024

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

М49

Видання рекомендовано Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Протокол №17 від 27 червня 2024 р.

Редколегія:

Головний редактор О. Б. Головка

Ю. А. Добролюбська

О. П. Сєкерська

А. В. Красножон

М 49

АО: Nomina nuda tenemus. Меморіальні читання А. О. Добролюбського. Добірка наукових статей / Колектив авторів за ред. О. Б. Головка; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2024. – Одеса: Бондаренко М. О., 2024. – 208 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-84-2

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

Макет та дизайн обкладинки:

Д. А. Топал

ISBN 978-617-8327-84-2

© Автори текстів, 2024

© ПНПУ, 2024

Зміст

Андрій Красножон
NOMINA NUDA TENEMUS
(Ми володіємо простими іменами):
пам'яті Андрія Добролюбського
9

Фотоальбом
15

Історія та теорія археології

Євген Борінштейн
МЕНТАЛІТЕТ ОДЕСИТА: ТВОРЧА СКЛАДОВА
АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
27

Юлія Добролюбська
АРХІВНИЙ ФОНД РОДИНИ ДОБРОЛЮБСЬКИХ
32

Андрій Красножон
ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА ПРИМОРСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ
36

Валерій Левченко
ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ
З АРХЕОЛОГІЇ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ
(друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)
43

Ірина Немченко
ПОВСТАННЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ:
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ОЛДЖЕРНОНА СІДНЯ
51

Світлана Паламарчук
КУЛЬТУРНИЙ ВСЕСВІТ АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
55

Павло Тоцький
КАРДИНАЛ РІШЕЛЬЄ І ГАЛЛІКАНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ
63

**Археологія та історія доби каменю –
раннього залізного віку**

Наталія Бурдо
ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВИЩО?
72

Оксана Вар'ян
В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ
УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ
78

Михайло Відейко
¹⁴C ДАТИ ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ:
ЩО І ЯК НАСПРАВДІ МИ ДАТУЄМО?
85

Світлана Іванова
НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ
ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ
91

Олег Савельєв
ДО ПРОБЛЕМИ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСТОРІЇ ТІРИ
100

Валерій Топчий
КСЕНОФОНТ АФІНСЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
Й ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ
109

Генадій Тощев, Світлана Андрух
ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

113

Юрій Чернієнко
ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ПРЕІСТОРИЧНИХ ЖИТЕЛ
ЗЕМЛЯНКОВОГО ТИПУ

119

Анастасія Ягупова, Олена Секерська, Сергій Маєвський
ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТ
НА НІКОНІЙСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

128

**Археологія та історія Середньовіччя
та Нового часу**

Serghei Agulnikov
THE NOGAI BURIAL MOUNDS IN SOUTHWEST BUDZAK

134

Ігор Бруяко
ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО
НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

141

Олександр Головка
КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ
РУСІ (КІНЕЦЬ XI – ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.).

147

Наталія Діанова
ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ XIX СТ.

153

Віктор Савченко
ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

158

Секерська Олена
КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ С. ВИНОГРАДНЕ
ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

164

Олександр Смирнов, Леонід Смирнов, Денис Бондаренко
ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ
НА О. БЕРЕЗАНЬ

169

Вадим Чепіженко
ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЕЛІС НОРФОЛКСЬКОЇ,
АБО ЯК БЕЗКАРНО ВБИТИ ОНУКУ КОРОЛЯ?

174

Додаток

Хронологічний покажчик друкованих праць
доктора історичних наук,
професора Андрія Олеговича Добролюбського
Укладач – Ю. А. Добролюбська

183

ДОМСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВІЩО?

Наталія Бурдо

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
КЗ КОР Київський обласний
археологічний музей, с. Трипілля

Анотація. Тема доместикації коня у археологічній літературі, присвяченій нео-енеоліту та РБВ набула майже сакрального значення. Вийшло це тому, що набір «кінь, вершник та колісниці» з легкої руки Гордона Чайлда вже близько ста років використовують як комплекс ознак давніх індоєвропейців та пра- індоєвропейців. Наскільки ця ознака та пов'язані з нею теорії відповідають археологічним реаліям? Важливим аспектом питання є встановлення того, хто, коли де і навіщо приручив цю тварину і як її використовував у господарстві. Зібрані відомості змушують сумніватися у причетності коня до глобальних зрушень у V–III тис. до н.е.

Ключові слова: археозоологія, кінь, доместикація, неоліт, енеоліт, генетичні дослідження

Abstract. *The topic of domestication of the horse in the archaeological literature devoted to the Neo-Eneolithic and Early Bronze Age acquired an almost sacred meaning. It turned out because the set of «horse, rider and chariot» from Gordon Childe's light hand has been used for about a hundred years as a set of signs of ancient Indo-Europeans and Proto-Indo-Europeans. To what extent does this feature and related theories correspond to archaeological realities? An important aspect of the question is to establish who, when, where and why domesticated this animal and how it was used in the economy. The collected information makes us doubt the involvement of the horse in global shifts in 5–3 thousand BC.*

Key words: *archaeozoology, horse, domestication, Neolithic, Eneolithic, genetic studies*

Г. Чайлд свого часу запропонував історичну реконструкцію первісної історії спираючись на відомості лінгвістики та археології. За однією (з 9 основних, зафіксованих на сьогоднішній день) лінгвістичних теорій XIX ст., яка на той час була ледь не єдиною та пануючою, прабатьківщина індоєвропейців була саме у степах Євразії, зокрема й у Північному Причорномор'ї. В степах водилися дикі коні, пра-індоєвропейці – «курганний народ» – їх приручили, стали вершниками, навіть запрягли їх у колісниці,

та здійснювали набіги на мирне хліборобське населення, аж допоки не знищили хліборобські цивілізації Старої Європи.

Подібні ідеї, започатковані для інтерпретації археологічних відомостей Гордоном Чайлдом, продовжила розвивати Марія Гімбутас у другій половині ХХ ст., висунувши так звану «курганну гіпотезу», яка набула великої популярності в науковому середовищі як на Заході, так й в Україні. Це і не дивно, адже значною мірою вона спиралася на відомості української археології. Батьківщину коня локалізували причорноморських та/або у поволзьких степах.

Кінь – лише одна з складових у системі курганної гіпотези М. Гімбутас, але саме кінь став наріжним каменем у комплексі доказів та рушійною силою для її просування та поширення. Курганну гіпотезу неодноразово критикували різні дослідники. Утім, наратив про вторгнення войовничих степових індоевропейських вершників на терени Старої Європи знаходить багато прихильників й у наш час. Мабуть одна з найвідоміших книг з давньої історії Європи на заході – це монографія Д. Ентоні «Кінь, колесо та мова: як вершники бронзової доби з євразійських степів сформували сучасний світ», видана 2007 р. у Принстоні. Головним елементом тут здається кінь, але поєднання коня, колеса та мови зовсім не є очевидним. Утім нашої теми з «тріади» Д. Ентоні стосується тільки кінь.

Логіка прихильників вторгнення степовиків базується, зокрема, й на тому, що доместикація коня давала степовикам переваги над «мирними» хліборобами у захопленні їх поселень. Згідно пануючого стереотипу виробилася традиція сприймати коня та курган як символи давніх індоевропейців. Саме тому тема місця та часу доместикації коня набуває важливого значення.

Проблема приучення коня міждисциплінарна. Відомості лінгвістики з цієї теми не є достовірними. Джерело для вирішення проблеми – кістки коня – надає археологія, вона ж визначає їх місцезнаходження, хронологію та побутовий контекст. Утім кістки тварин це біологічний матеріал. Отже дослідження таких знахідок та інтерпретація результатів – прерогатива біології, а точніше археозоології. Сучасні методи цієї дисципліни, що виникла на стику археології та зоології, схарактеризовано О. П. Секерською. Саме від цих методів в значній мірі залежить вивчення проблеми доместикації коня. У останні десятиліття важливу роль у вивченні цієї проблеми стала відігравати молекулярна біологія.

Є чимало досліджень, але не поставлена остання крапка у проблемі доместикації коня, бо досліджень ДНК зразків коня з Надчорноморського Степу або землеробських поселень культур Трипілля-Кукутень, Гу-

мельниця, тощо, де також фіксують кістки коня, поки що так і не було проведено.

Археозоологія – дисципліна, яка виникла на стику археології та зоології. Отже роздати джерела з проблеми domestикації коня та історію вичення цієї проблеми варто саме в межах археозоології. У теоретичному плані важливо визначити, що мається на увазі під терміном «domestикація», зокрема й коня, бо про це існують різні думки. Адже саме кінь більш ніж інша худоба мав багатofункціональне призначення.

На нашу думку, найважливішими все ж таки слід вважати дослідження зоологами механізму domestикації. Зоологи визначають «одомашнення» як контроль людини над розмноженням, який можна виявити в стародавніх зразках скелета за змінами в розмірі та мінливості стародавніх популяцій коней, а також сліди трудової діяльності на рештках скелету та зубах.

З усіх свійських тварин нео-енеоліту саме приручення коня викликає найбільші дискусії тому, що як зазначала В. Громова, у зоологів немає чітких критеріїв для таких визначень. Зараз вважається доведеним, що основний набір для тваринництва, включаючи велику та дрібну рогату худобу та, навіть свиней, нео-енеолітичне населення Європи отримало у пакеті традицій відтворюючого господарства в ході неолітизації с первинного її центру в Анатолії. Але у цьому пакеті не було коня, натомість табуни диких коней водилися в степах та були об'єктом полювання за доби мезоліту. Отже цілком логічно ставити питання domestикації коня саме у регіоні його поширення у Понтийських степах. Але це дуже великий регіон між Дунаєм та Волгою, і дискусії точаться саме з приводу локалізації конкретного місця та часу приручення коня на цих величезних просторах.

І. Г. Підоплічко ще у 50-ті рр. XX ст. визначив серед кісток стоянки Кам'яна Могила I у Приазов'ї кістки свійських тварин, зокрема коня. Але остеологічні дані про приручення коня ще за доби неоліту в степах між Південним Бугом та Доном було отримана в останні десятиліття XX ст. За визначенням О. П. Журавльова, найдавніші зразки свійського коня, окрім Кам'яної Могили I походять з пам'яток сурської (6100–5330 р. до н.е.), азово-дніпровської (6000–4750 р. до н.е.), середньостогівської (5100–4250 р. до н.е.) культур. Спираючись на ці відомості Н. С. Котова стверджує, що domestикація коня почалася на початку VIII тис. до н. е. у степовому Придніпров'ї та західному Приазов'ї.

В. І. Бібікова та В. Й. Цалкін вважали, що предком свійського коня міг бути дикий кінь пізнього плейстоцену. Такої ж думки трималися С. М. Бібіков та І. Є. Кузьміна. Існує гіпотеза про приручення коня в Північному Причорномор'ї в неолітичну добу. Так вважали В. Й. Цалкін та В. О.

Шнірельман. Дослідження О. П. Журавльова на матеріалах розкопок М. Т. Товкайло та Н. С. Котової надають аргументи для таких висновків. Особливо важливим, на нашу думку, що, за визначеннями О. П. Журавльова, на неолітичних пам'ятках Степового Побужжя знайдено кістки свійського коня та тарпана. В енеолітичних пам'ятках на Дону та в Приазов'ї також зафіксовані кістки як свійських так й диких коней. А найдавніший свійській кінь визначений для ранніх неолітичних пам'яток Приазов'я І. Г. Підплічко та О. П. Журавльовим.

Археозоологи визначають кістки коня серед фауністичних решток з розкопок, але списки номенклатури свійських та диких тварин складають, у переважній більшості, археологи, при цьому іноді їх міркування виходять за межі суто біологічних даних.

Думки про віднесення конкретних знахідок кісток коня до диких або домашніх видів у конкретних пам'ятках конкретних культур нео-енеоліту різняться. Наприклад, кінь з найдавнішого в Україні поселення Прекутень-Трипілля А віднесений В. Г. Збеновичем до диких тварин. Серед домашніх тварин розміщений кінь в дослідженнях В. І. Бібікової фауни Луки-Врублівецької, пам'ятки періоду Трипілля В. І. Відносно багато кісток коней В. Й. Цалкін визначав серед свійських тварин на синхронних ранньотрипільським поселеннях типу Болград-Алдень культури Гумельниця, що розташовані у степовій зоні поблизу дунайських озер.

На поселеннях Трипілля пізніших етапів кінь, як правило, входить до списку свійських тварин. Визначити роль коня в господарстві трипільців складно, тому що для цього бракує даних. О. П. Журавльов зафіксував на різних поселеннях Трипілля кіски від різних коней західного (товстоногі) та й східного (напівтонконогих) походження.

Крім того, досліднику вдалося на кістках коня з ями періоду Трипілля VI/VII на поселенні Більшівці виявити сліди, що свідчать про використання його як тяглової сили. З цього закритого комплексу походить велика кількість кісток коня, до 26% стада, що дало можливість О. П. Журавльову говорити навіть про такий напрямок тваринництва, як конярство. Така модель тваринництва припускає розведення коня зокрема й для отримання м'яса. В поселеннях різних періодів трипільської культури на всьей території її поширення відсоток коня у стаді становить від 2% до 15%.

У багатьох випадках на трипільських поселеннях підвищений відсоток кісток коня співпадає з великою долею кісток вівці. На нашу думку такий збіг можна інтерпретувати як використання коня для випасу отар. Таким чином, для трипільської культури маємо свідчення про використання коня як тяглової сили, для випасу отар та для отримання м'яса.

Усатівська культура синхронна пізньому Трипіллю та певною мірою пов'язана з ним генетично. Склад стада усатівської культури, особливо встановлений О. П. Секерською в Маяках, майже повністю відповідає у відсотковому відношенні составу стада кочовиків-казахів. В кочовиків кінь відіграє важливу роль не тільки як престижна тварина, джерело м'яса та молока, транспортний засіб, але незамінний для випасу стада взимку, бо здійснює тебенівку, що дає можливість скоту харчуватися на пасовиськах.

Велику ролі відігравало конярство у сусіднього з Трипіллям населення степової та прикордонної із степовою лісостепової смуги, представленою пам'ятками новоданилівського типу, середньостогівської та дерев'яської культур (або пізнього етапу середньостонівської культури). Середньостогівська енеолітична культура розглядалася у 70-ті рр. XX ст. як «архаїчна ланка ямної культури», а ямна культура власно й належала «войовничим вершникам-завойовникам» Давньої Європи, які ховали своїх небіжчиків під курганам.

Тваринницький напрямок господарства середньостогівської культури в умовах степу не викликає сумніву. Конкретні форми тваринництва доби енеоліту у степовій зоні були успадковані від попереднього населенні неоліту. Вони сильно залежали від кліматичних коливань. Остеологічних матеріалів з розкопок з більшості стоянок середньостогівської культури обмаль, але можна казати про певні тенденції у збільшенні ролі тваринництва, змінах у складі стада, зокрема й наявності коня, або підвищенні ролі мисливства у життєзабезпеченні населення.

Усе, що нам дає археологія стосовно свійського коня у середньостогівській культурі, то це те, що він там був. Але разом з цим незаперечним фактом з'являється знахідка в новоданилівському похованні біля с. Суворово порфіритного скіпетра у вигляді кінської голови, яка стала чинником для класичного прикладу спекуляцій археології на темі коня як символу пра-індоевропейців.

1972 р. вийшла стаття В. Н. Даниленка та М. М. Шмаглія, в якій, на думку авторів, завдяки цьому зображенню *«розкривається етноісторичний процес середини IV тис. до н. е. та роль у ньому пастуших племен Південно-Східної Європи. Перехід на патріархальний етап суспільного розвитку, приручення коня, виникнення вершництва та військової організації, експансія та дифузія на захід енеолітичних пастухів-вершників являється важливою рисою етноісторичного розвитку усїєї Південної Європи»*.

Тему прирученого коня та його ролі як творця історії продовжує дерев'яська культура, генетично пов'язана із середньостогівською, але локалізо-

вана частково у степовій, а частково в прикордонні лісостепової та степової зони в долині великої ріки Дніпро. Для тваринницького господарства дереївської культури характерна велика роль в стаді коня. Вірогідно, це пов'язано з можливістю випасу круглий рік завдяки тому, що тільки кінь може розбивати льодяну корку та розгрібати сніг на пасовиськах, забезпечуючи можливість випасу решти худоби. На розвиток тваринництва дереївської культури значною мірою впливала аридизація. На більшості поселень велика рогата худоба та кінь забезпечували основний вклад у постачання м'ясної їжі, або кінь був на другому місці після ВРХ, або внесок коня та МРХ був однаковим. Є також беззаперечні данні про використання у дереївській культурі кобилячого молока.

Отже, підсумовуючі викладені факти, можна констатувати:

За відомостями археозоології найдавніші свідчення про domestикацію коня у степовому Придніпров'ї та західному Приазов'ї відносяться до початку VIII тис. до н. е.

Конярство було одним з важливих напрямків тваринництва степового населення доби нео-енеоліту тому що забезпечувало постачання харчування.

Кінь, присутній у стаді хліборобських культур, також використовувався для отримання м'яса, вірогідно й як тяглова сила.

У період РБВ у степах Північно-Західного Причорномор'я існувала усатівська культура. Вона виникла в наслідок трансформації землеробсько-скотарського господарсько-культурного типу та синтезу традицій землеробських та скотарських степових культур в умовах кліматичних змін 3300 р. до н.е. Вірогідно це були перші кочовики в історії Європи.

Дослідження з молекулярно-генетичного аналізу кінської ДНК, на жаль, поки що так і не торкнулися території степового Подніпров'я та Приазов'я. Але вони важливі для усвідомлення загальних питань domestикації коня. Огляд досліджень генетиків з проблеми domestикації коня проведений М. Курзенковим. Майже всі мтДНК дослідження, виконані після 2009 р., ґрунтуються у плані визначення початку domestикації коня на працю А. Оутрума, тобто на 3500 р. до н. е. Дослідження, засновані на повністю розшифрованому мтДНК, обмежують початок domestикації більш ранньою датою – IV–VI тис. р. до н. е.

З аналізу М. Курзенкова проблеми domestикації коня у дослідженнях з молекулярної біології витікає декілька важливих висновків. Перше. Дослідження, які ґрунтуються на аналізі мтДНК, демонструють, що свійські коні, принаймні кобили, не можуть виходити з одного ареалу domestикації. Друге. Питання ймовірного сценарію domestикації з урахуванням

отриманих даних генетиками вирішуються по-різному. Одна група генетиків (К. Віла) вважає, що висока різноманітність материнських ліній, яка спостерігається у сучасних коней, передбачає багато осередків доместикації, де були задіяні коні з великої кількості різних популяцій. Інша група (Т. Янсон) пов'язує отримані результати з просуванням знань про одомашнення разом з самими тваринами та змищення свійських коней зі своїми дикими родичами вже після доместикації. Також висловлена думка (М. Сізлак) що таку кількість генетичних ліній можна пояснити впливом усіх названих причин, тобто існуванням кількох областей доместикації дуже великої кількості кобил-засновників та значними інтрогресіями¹ місцевих диких ліній у свійські популяції.

Таким чином археологія і генетика пропонують певне бачення теми коня, одна бракує досліджень конкретних матеріалів. Інша річ більш зрозуміла: у енеоліті та РБВ домашній кінь був, а от ні вершників, ні колісниць ще не було.

В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ

Оксана Вар'ян

здобувачка кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Запорізький національний
університет, м. Запоріжжя
Науковий керівник – Світлана
Андрух, к.і.н., доцент

Анотація. Розглянуто колективні уявлення афінян про образ ідеального громадянина у класичний період на матеріалі писемних джерел (промов ораторів, епіграфіки – епітафій та гоноративних написів). Визначено, що у публічній комунікації для характеристики громадян застосовувались «формули», що у суспільній свідомості відповідали позитивному або негативному образу людини. У прагненні засвідчити добродішність особи, промовці або автори написів звертались до тих якостей людини, котрі відповідали пануючому в соціумі образу взірцевого добродішного громадянина.

¹ Інтрогресія, також відома як інтрогресивна гібридизація, в генетиці – переміщення гена від одного виду до генофонду іншого через повторне зворотне схрещування міжвидового гібрида з одним із батьківських видів.

Наукове видання

АО:
Nomina nuda tenemus

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 27.06.2024 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Alegreya
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,1. Наклад 100 прим.
Зам. № 1706/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38 (048) 703 11 86
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014